

KÖZÉP-EURÓPAI IDENTITÁS

Jegyzetek Hanák Péter Ragaszkodás az utópiához
és Deák István Volt egyszer egy tisztikar könyveinek margójára

Úgy látszik, egy évszázad nem volt elég idő ahhoz, hogy a kelet-közép-európai birodalmi dezintegrációs folyamatok nyugvópontra jussanak, és megteremtsék az újabb – de most már önkéntes – társulások igényét, a térség államainak és nemzetének az újabb szövetségét. Ha a vámmentes kereskedelem, városi civilizációs építészeti kapcsolatok, munkaerő-vándorlás, bank- és ipari fejlesztés szemszögéből nézzük az egykori Osztrák–Magyar Monarchiát, feltétlenül előnyösebb színben pompázik, mint a mai határokkal szétszabdalt Közép-Európa. „A konszolidáció és a biztonság – írja Hanák Péter – olyan valóságos volt, hogy a legóvatosabb üzletemberek, még a bizalmatlan külföldi bankárok aggályait is eloszlatta.”¹

Ezzel szemben, bármennyire szeretnénk jobb színben látni, sajnos egyáltalán nem volt ilyen vonzó a dualizmus korának nemzeti és nemzetiségi viszonyrendszere. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után keletkezett utódállamok nemzeti teoretikusai még ma is az akkor elszenvedett igazságtalanságokra mint „jogos visszafizetésre” építik, hasonlóan kizárólagos nemzetállami koncepcióikat. Ugyanakkor a hasonlóság tudomásulvétele még ma is sértésként hat, nemcsak az elfogult magyar nemzetszemlélet hívei között, de a mérsékelték is hajlamosak feltételezni, hogy több joguk volt a nemzetiségeknek a dualizmus korában, mint a későbbi utódállamokban a kisebbségbe került magyaroknak.

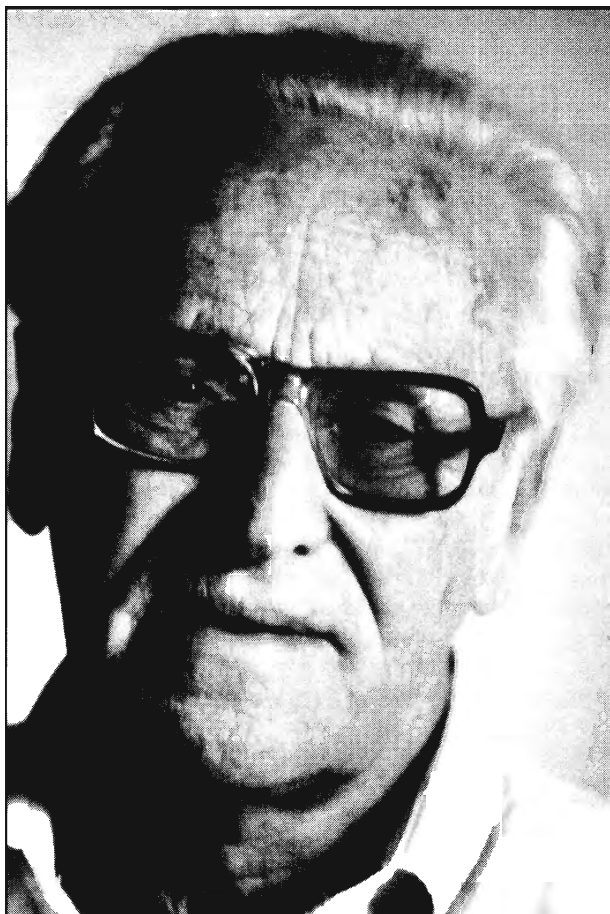
A magyar kutatók közül többen, az akkori időkre úgy tekintenek, mint a befogadó, politikai nemzet-konceptió korára, az utódállamokét viszont a kirekesztő nemzetfogalom uralmaként elemzik. Az utódállamok teoretikusai viszont elismerik, hogy már 1868-ban megszavazták a nemzetiségek egyenlőségéről szóló törvényt, de az elkövetkező évek során szinte minden lényeges paragrafusát hatálytalanították, vagy nem alkalmazták a gyakorlatban. Kezdve az 1879/18 törvénytől, amely a tanítói oklevelet, a nemzetiségek számára is magyar nyelvvizsgáláshoz köthet; az 1883:30. tc., az állami középiskolák végzős növendékeinél rendeli el a kötelező magyar nyelv vizsgát, egészen az 1907:27. törvényig, amelyet Lex Apponyiként emlegetnek, és amelyben a nemzetiségek anyanyelvhasználatát még jobban korlátozták. Akárcsak később az utódállamokban, annak idején a magyar politikai vezetés is csak egyetlen politikai nemzet, a magyar létét ismerte el, és nem volt haj-

landó politikai autonómiát biztosítani a nemzetiségeknek.² Hogy mai példára hivatkozzunk, a nemzetiségek éppen úgy sérelmesnek tartották a helységnevek magyarosításáról 1898-ban megjelent törvényt,³ akárcsak az utódállamokban még napjainkban is érvényben levő gyakorlatot szenvedik a mai kisebbségi magyarok.

A politikai nemzet fogalma csak látszólag volt „befogadó” jellegű. Annyiban igen, hogy a tőlünk keletre alkalmazott gyakorlattal szemben, állampolgárságot és „egyenlőséget” biztosított a politikai magyar nemzet-hez tartozóknak, de ennek az ára az volt, hogy fel kellett adniuk nemzeti különállásukat. A zsidóságot is mint magyart fogadta be, nem mint sajátos hagyományával elkülönülő zsidót. Hogy ez mégis előrelépést jelentett a törvényen kívüli állapothoz, azt eredményezte, hogy a 19. század második felében olyan sok zsidó élt a magyar politikai nemzethez való csatlakozás lehetőségével, hogy a nem éppen filoszemita R. W. Seton-Watson, a sokat vitatott *Racial Problem in Hungary* (Faji kérdés Magyarországon, London, 1908) című könyvében attól tart, hogy Magyarország cionista állam lesz. „Amit pedig Seton-Watson a zsidók magyarországi szerepéről és kilátásairól írt, hogy Magyarország hamarabb lesz cionista, mint magyar nemzeti állam – írja tanulmányában Jeszenszky Géza, aki sokat foglalkozott R. W. Seton-Watsonnal –, csak még jobban fájlatja Jászai. »Mi, akik állandóan hangsúlyozzuk az uzsorás zsidóság súlyos rákfenéjét a magyar politikában, talán jogosítva vagyunk annak kijelentésére, hogy kitűnő angol kollégánk a keresztény szocialista kispolgári ideológia legrosszabb fajtája által engedte magát becsapatni s az ilyen eltévelyedés árt munkája szép komolyságának.«⁴

A befogadó és a kirekesztő nacionalizmus különböző gyakorlati megvalósulásainak közös a lényegük: mindkettő tagadja a másik nemzet autonóm létezési jogát, az egyik asszimilálni, a másik ki akarja rekeszteni az „ellenfelet”. A közép-európai folyamatban még mindig képtelenek kilépni az uralom és revanspolitika bűvköréből. A nyertesek mindig az elmúlt, a vesztesek a jelenkori sérelmekhez igazítják a jövőt.

A „közép-európai” álomnak, két – szinte egyenértékű – komponense van: az álom és a rémálom. Az egyik, az állandóan megvalósulatlan pozitív utópia arról, hogy eljön a nemzetek, államok megbékélésének korszaka; a másik a koronként megismétlődő háborúk. A legutóbbi időkig valahányszor a kelet- vagy közép-európai országoknak reális alternatívaként kínálkozott a kompromisszumkereső kiegyezés vagy a

HANÁK PÉTER. FOTÓ: KÓBÁNYAI JÁNOS

szembenállás kiélezésének lehetősége, mindig a háborút választották. Miért lenne ez most másként?

Az egyik oldalon újból a határok kérdéséről, ismét a „békés revízióról” álmodoznak, míg mások úgy vélik, mindössze választás kérdése a megbékélő régió utópiája. Általánosan elterjedt védekező reflexként hat az a felfogás, hogy az emberek nem tudták, mi történt, tudatlanul sodródtak bele az eseményekbe, ők ugyan választották volna a megbékélést, de nem lehetett stb., és főként ki láthatta előre, hogy mi lesz?

Nos, nem kell túlságosan mélyre ásni ahhoz, hogy olyan példákat soroljunk fel, amelyekben nagyon jól jelezték, mi várható, de valahogy a kelet-közép-európai emberek „szívéhez” közelebb áll a háború, mint a kiegyezés. Korábbi előrejelzésekből is idézhetnénk számos példát, de elég, ha Jászi Oszkárnak az 1936-ban *Békés revízió* címmel írt cikkét vesszük elő, amelyben a következőket olvashatjuk: „hogy a magyar feudalizmus az összes fegyveres fascizmusokkal (a némettel, az olasszal, a lengyellel, az osztrákkal) szövetséget céljai elérésére, míg az egykor revíziós Szovjet-Oroszország az európai *status quo* (kiemelés J. O.) legerősebb híve lett, mivel neki csakugyan béke kell nagy, belső munkája konszolidálására, és Sztálin–Litvinov nagyon jól tudják, hogy mit jelent a Hitler és Mussolini »békés revíziója«, márpedig a Horthyék »békés revíziója« csakis az előbb említett diktátorokéval együtt érhető el, vagyis egy újabb világháborúval...”⁵

Ezt eléggé világosan fogalmazta meg Jászi, és nem állíthatjuk, hogy előrejelzése távol állt volna a bekövetkező eseményektől, mégis nehezünkre esik szembenézni azzal a ténnyel, hogy a jószándékú utópia tehetetlen ebben a térségben. Pedig tapasztalhattuk volna, hogy a „jószándék” nem szólhatott bele, amikor itt komoly dolgokról társalogtak a fegyverek: az egymást kölcsönösen kizáró nemzetállamok vívják létharcukat, és mindig csak a vesztes álma az egységes Közép-Európa. „El kell ismernünk azt is – írja Hanák Péter –, hogy a föderáció eszméjét, a közép-európai vagy a dunai egyesült államok tervét többnyire nem a győztesek, nem a hatalmon lévők, hanem a vesztesek, a kiebudaltak, emigránsok, hatalom nélküli tudósok és írók képviselték.”⁶ Hanák Péter, 1989-ben úgy látta, hogy elérkezett az a pillanat, amikor az utópia, a „Duna-táji megbékélés” megvalósulhat, hiszen *„mindannyian vesztesek vagyunk* (kiemelés H. P.). Mindannyian legyőzöttek a németek, az oroszok és önmagunk által. Mindannyian a hatalom albérlői vagy kiebudaltjai vagyunk, emigránsok a nagyvilágban és a hazánkban. Nem kedvezőbbek-e ma a régióbeli feltételek az értelem felülkerekedésére, a józan kompromisszumra, a közép-európai összefogásra?”⁷

A valóban pozitív megoldást fölcillantó, reménykedő kérdés néhány év múlva már ismét szónokivá keseredett, mert 1992-ben kénytelen keményebben fogalmazni: „Itt békét vagy megegyezéssel, vagy az egyik fél likvidálásával lehet teremteni. Ha a genocídiumot mint a »végső megoldás« módszerét kizárjuk, akkor *kiindulási alapnak* (kiemelés H. P.) marad a létező nemzetek együttélésének az elfogadása, és ezen az alapon *ésszerű kompromisszumok megkötése*”.⁸ Majd a következőkkel zárja a kötetet. „Hagyjuk most a »ha nem fogadják el« ellenalternatíva következményeinek falra festését. De azért ne feledjük: van ilyen alternatíva. *Közép-Európa ugyanis ma nem realitás, de nem is utópia, hanem alternatíva*”⁹ (kiemelés H. P.). Ez a gondolatmenet nemcsak azt tartalmazza, hogy közelebb került az utópia a megvalósulás lehetőségéhez, hanem sajnós azt is: éppen olyan közel kerültük a genocídiumhoz és az ezzel együtt járó háborúhoz. A kérdés: melyiket választjuk/ják?

Nem kell különösebb „falfestés” ahhoz, hogy belásuk, Közép-Európában nem szokták a pozitív utópiát választani. Különbösen is, a háború sokkal racionálisabb, mint a megbékélést hirdető utópia: miért mondanának önként le a térség „szuverén” nemzetállamai olyan területekről, amelyeket világháborús békekötésekkel nyertek? Miért adnának autonómiát és kiváltságos jogokat azoknak, akik el akarnak szakadni tőlük? Miért tegyenek engedményeket olyanoknak, akik nem akarnak beolvadni a homogén nemzeti közösségükbe? Ahogyan Jászi nagyon jól látta, hogy ebben a térségben „békés határrevízióra” nincs lehetőség – különben sem lehetne létrehozni tökéletesen „tisztá etnikumú” területeket –, éppen úgy végig kell gondolni az elhessentett másik alternatívát: miért mondanának le a kisebbségek arról, hogy fegyverrel vívják ki autonómiájukat, különállásukat és jogaikat? Hol van ebben a kérdéskörben egy miliméternyi hely a megbékélésre? „Fasizálódás, militarista

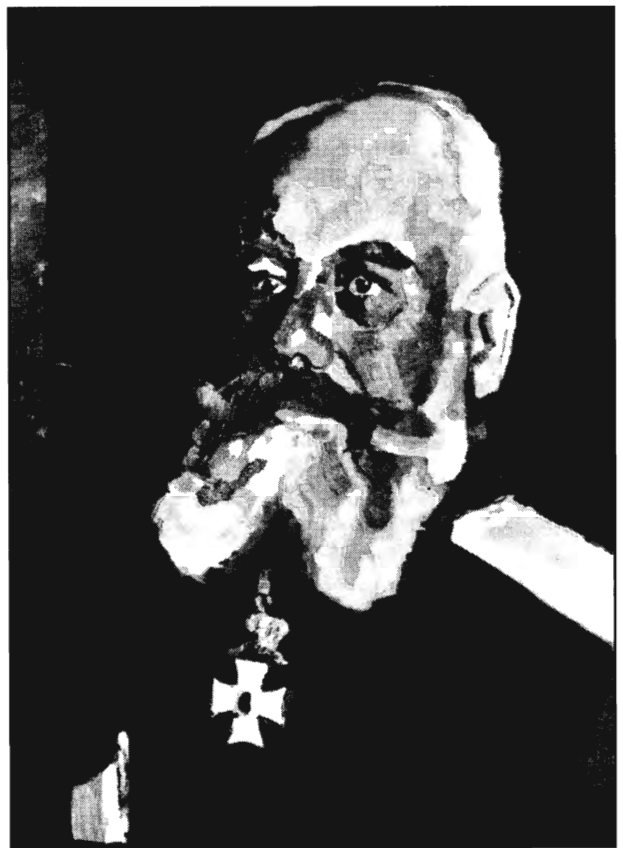
agresszió Németország részéről valóban nem tartozik a belátható jövő esélyei közé” – írta 1990-ben Hanák Péter, de a könyvben már egy szerény zárójellel kiegészíti – „[1993-ban már ez sem abszurd. H. P.]”¹⁰

Hogy mi az abszurd és mi nem, azt is Közép-Európában tudják a legjobban, hiszen az egyik irodalmi nagymestere, Franz Kafka éppen a Monarchiában élt. Az abszurd irodalomnak csak akkor van értelme, ha realitásként fogjuk fel, hiszen alkotóik nagyon jól tudták, hogy éppen a realitás abszurd. Erről az abszurd realitásról jelent meg nemrég egy kitűnő könyv – Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar; A Habsburg Monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*, Gondolat, 1993. –, amely nyugodtan lehetne nemzetközi, közép-európai olvasókönyv. Ebből nemcsak az derül ki, hogy a Monarchia hadseregét nem lehet alapvető tévedések nélkül nemzeti hadseregekre úgy lebontani, amint azt a későbbi nemzeti történelemkönyvekből megszoktuk, de szemléletesen kirajzolódik az abszurd realitása is. Egy sajátos példa a könyvből: „Az osztrák–német származású Blomberg 1848 nyarán egy lengyel ulánusezred (dzsidások) parancsnoka volt; ezrede a Bánátban, Dél-Magyarország egy gazdag területén állomásozott, ahol kibogozhatatlanul összevegyültek a németek, magyarok, görögkeleti és katolikus szerbek, románok és bolgárok. A szerb felkelőktől szorongatott Blomberg parancsnokló tábornokához fordult utasításért. Jóllehet a tábornok személy szerint nem szívelte a pesti kormányt, utasította az ezredet, bocsátkozzék harcba a határőrökkel és a Szerbiából átjött önkéntesekkel; hasonlóképpen foglalt állást a magyar kormánybiztos, aki történetesen szerb volt. Blomberg harcba is bocsátkozott, sikerrel is járt, de amikor a szerb lázadók vezére, a Habsburg-hadsereg egy osztrák–német nemzetiségű ezredese fölszólította, hogy a császárral szembeni kötelességét helyezze a királlyal szembeni kötelessége fölé (a kettő természetesen egyazon személy volt), Blomberg kiparancsolta lengyeljeit a körzetből. Ennek következtében kiszolgáltatta német honfitársait – akik véletlenül kitarítottak Magyarország mellett – a szerbek dühének.”¹¹ A közép-európai abszurd nem ért véget az Osztrák–Magyar Monarchia bukásával. Erre jó példa, hogy mintegy 300 000 zsidó vett részt katonaként az első világháborúban, s közöttük 25 000 volt a tiszt.¹² „Az első világháború volt a csúcspontja a zsidók integrációjának a közép-európaiak életében – írja Deák István. – [...] Támogatták a háborút, egyrészt mert az ellenség az antiszemita Orosz Birodalom volt, másrészt mert a fegyveres összecsapás kimenetele azzal kecsegtetett, hogy meghozza végső és maradéktalan befogadásukat. [...] A közép-európai zsidóság történetének legkegyetlenebb tréfáját azok a kitüntetések és fronton készült fényképek tükrözték, amelyeket az első világháborús zsidó veteránok lakásaik falán hagytak, amikor a második világháborúban a gázkamrákba hajtották őket.”¹³

Tulajdonképpen Magyarországon a numerus claususszal (1920:25. tc), a zsidótörvényekkel (1938:10. tc.; 1939:4. tc.; 1941:15. tc.), majd a második világ-

háború idején történt holocausttal ért végérvényesen véget az a hamis kép, hogy a politikai nemzet befogadó jellegű. A politikai nemzet fogalma, amelyik csak akkor nyújt „liberális” jogokat, ha a nemzet tagjává válik az egyén, éppen olyan kirekesztő azok számára, akik meg akarják őrizni nemzeti sajátosságukat, önállóságukat, mint az a szemlélet, amelyik még az asszimilációt is tiltja. A kettő között legfeljebb fokozati különbségek vannak, de egyik sem képes elfogadni az állammemzettől való elkülönülés jogát. „Goldziher – olvassuk Szabolcsi Lajos könyvében –, a világ egyik legelső orientalistája, magántanár volt a budapesti Tudományegyetemen. Trefort miniszter azonnal rendes tanárrá nevezi ki, ha elhagyja ősi hitét. De Goldziher [...] meg nem ingott. Nem tért ki. Megmaradt magántanárnak.”¹⁴ A közép-európai abszurdhoz tartozik az is, hogy az a Trefort Ágoston, aki gyermekkorában „Beszél szlovákul, németül és valami keveset magyarul is (kiemelés Á. V.)”¹⁵, közoktatásügyi miniszterként már így nyilatkozik: „nem akarok én bárkit is erőszakosan magyarosítani, de kereken kimondom... hogy Magyarországon az állami nyelv csak magyar lehet, a polyglott status utáni aspirálók politikai otrombaságok, melyekkel rövid processust kell csinálni”.¹⁶

Abban tökéletesen minden reménykedőnek igaza van, hogy egészen másként alakulna ennek a térségnek az elkövetkező történelme, ha a jelen alternatívái között a Duna-táji megbékélést választanák, de azt Hanák Péter is belátja: „aligha találni ma olyan realpolitikust vagy olyan brókert, aki egy ország külkap-

FARKAS ISTVÁN HÁBORÚS FESTMÉNYE

csolatait vagy egy bankház üzleti stratégiáját a Közép-Európa-gondolatra alapozná”.¹⁷

Hanák Péter, annak ellenére ragaszkodik az utópiához, hogy már többször kellett csalódnia benne. Kezdetben a két világháború közötti zsidótörvények, majd a munkaszolgálat humánomot próbára tevő ideje, családjának elvesztése, a hazajövetel borzalma, újabb remények és csalódások, később az 1989-es változásokba vetett hit, majd a kilencvenes évek vészjelei újabb identitás megfogalmazásához vezették el, a megbékélés egyik lehetséges útjának a vállalásához: „Lassacskán újraépülő identitásom egyik vonása tehát éppen az – írja –, hogy nem alkot semminő aktív irányzathoz szorosán kötődő, zárt rendszert. Egyik eleme, minthogy az én történelmem fő szereplője az ember, az alkotó, az alkalmazkodó, a köznapjait megélő, túlélő és stilizáló ember – egyfajta nyitott humánus: olyan egyetemesség, amely nem konfrontálódik a régióhoz, a nemzethez, és más közösséghez való hozzátartozással; olyan kultúra, amely toleráns a benne együtt élő, akár disszonáns szubkultúrákkal is.”¹⁸

A gond csak az, hogy talán nem viseli el az új Közép-Európa ezt a fajta nyitott humánusot. Itt mintha nem

akarnának kilépni a bűvös körből. És nagy a valószínűsége annak, hogy a 21. századot ismét háborúval kezdik.

JEGYZETEK

1. Hanák Péter: *Vállalkozók és alapítók*. Műhely, Győr, 1993. 7. old.
2. Vadkerty Katalin: *Nyelvhasználat és a szlovák etnikum törekvései a dualizmus kori Magyarországon*. Műhely, Győr, 1993. 85–88. old.
3. R. W. Seton-Watson: *Corruption and Reform in Hungary*, London, 1911. XI.
4. Jeszenszky Géza: *Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években*. Századok, 1997/4. 756–757. old.; Jászi Oszkár: *A délszláv kérdés*, Huszadik Század, 1912. II. 192. old.
5. *Duna-völgyi barátságok és viták*. Gondolat, 1991. 249. old.
6. Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*, Liget, é. n. 211. old.
7. I. m. 212. old.
- 8–9. I. m. 304. old.
10. I. m. 228. old.
11. Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar*, Gondolat, 1993. 50–51. old.
12. I. m. 246. old.
13. I. m. 244–245. old.
14. Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*, MTA Judaisztikai kutatócsoport, 1993. 41. old.
15. Mann Miklós: *Trefort Ágoston élete és működése*, Akadémiai kiadó, 1982. 7. old.
16. I. m. 134. old.
17. Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*, i. m. 298. old.
18. I. m. 87. old.

Patai Raphael

VESSZŐFUTÁS CIONIZMUS ÉS PATRIOTIZMUS KÖZÖTT

Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő: Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)**

A mint kezembe kaptam Szabolcsi Lajos könyvét, hirtelen felébredtek bennem az ifjúkori emlékek. Gimnazista koromban, az 1920-as években jól ismertem Szabolcsi Lajos nevét, mint apám csaknem egyetlen ellenfelét. Az ellenségeskedés Patai József és Szabolcsi Lajos között, erre is világosan emlékszem, nem személyes nézeteltérésen alapult, hanem a két ember ellentétes nézetén arra vonatkozólag, hogy minő alapeszméket kell a magyar zsidóságnak követni, s nekik mint magyar zsidó vezéregyenlőségeknek, hirdetni és tanítani. Mindkettőjük életcélja a magyar zsidóság szolgálata volt, és ha nem létezett volna cionizmus, akkor életük végéig olyan jó barátok maradtak volna, mint 1911-ig, ameddig Patai a nálánál hét évvel fiatalabb Szabolcsinak először héber tanítómestere,

aztán az *Egyenlőség*-et szolgáló kollégája lett. Így viszont a cionizmus elválasztotta, sőt egymással szembeállította őket. Szabolcsi Lajos követte apjának, Szabolcsi Miksának cionizmussal szembeálló irányvonalát, s amikor apja 1915-ben meghalt és ő lett az *Egyenlőség* szerkesztője, talán még az apjánál is élesebb harcot folytatott az *Egyenlőség* hasábjain a cionizmus ellen. Apám pedig, amikor kivált az *Egyenlőség* szerkesztői karából – ez 1991-ben történt – és megalapította a *Múlt és Jövő*-t, azt rögtön teljes szívvel és lélekkel a cionizmus, pontosabban a kultúrcionizmus szolgálatába állította.

Ez volt a genezise a két ember ellenségeskedésének, melynek alapján nemegyszer éles cikkekkel támadták meg egymást, ugyanakkor ha nem is barátság, de a személyes jókapcsolat megmaradt közöttük. Emlékszem egy alkalomra, amikor Szabolcsi Lajos és felesége meglátogatta szüleimet, és anyám

*Emlékezések, dokumentumok, Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 455 oldal